

Η ίδρυση της έδρας
της Υγιεινής της Ιατρικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Αθηνών
Οι πρώτοι καθηγητές (1837–1900)

Λέξεις ευρετηρίου

Ιατρική Σχολή
Ιστορία Υγιεινής
Ιωάννης Νικολαΐδης-Λειβαδιεύς
Καθηγητές Ιατρικής Σχολής
Πανεπιστήμιο Αθηνών

«Από της ιδρύσεως σχεδόν της Ιατρικής Σχολής ήρξατο διδασκομένη η υγιεινή ουκί αυτοτελώς αλλά μετ' άλλων μαθημάτων υπό των καθηγητών Ι. Νικολαΐδου Λειβαδέως, Γ. Πρινάρη, Σπ. Μπαλάνου, Κ. Κυριακού και Ι. Πύρλα». Η σύντομη αυτή παρατήρηση οφείλεται στον καθηγητή της Ιστορίας της Ιατρικής Αριστοτέλη Κούζν,¹ που προσθέτει ότι «κυριολεκτικώς ειπείν, πρώτος καθηγητής της Υγιεινής υπήρξεν ο Κωνσταντίνος Σάββας», ο οποίος διορίστηκε καθηγητής της Μικροβιολογίας και Υγιεινής το 1900, ακριβώς δηλαδή στο μεταίχμιο του 19ου και 20ου αιώνα και δίδαξε το μάθημα επί 29 έτη και αυτός όμως συγχρόνως με κάποιο άλλο γνωστικό αντικείμενο.

Σειρά εγγράφων των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ), τα οποία έφερε στο φως η έρευνά μας, άγνωστα και ανέκδοτα μέχρι σήμερα, διαφωτίζουν τις ρίζες της διδασκαλίας της Υγιεινής στη νεοϊδρυθείσα Ιατρική Σχολή και αποδεικνύουν ότι η ίδρυση της έδρας την εποχή εκείνη οφείλεται σε έναν άγνωστο σκαπανέα της επιστήμης, του οποίου οι αγώνες για την εισαγωγή της Υγιεινής ποτέ μέχρι σήμερα δεν εκτιμήθηκαν, γιατί τους κάλυψε η αχλύς της λήθης.

Καταρχήν, πρέπει να αναφερθεί ότι στον «Προσωρινόν κανονισμόν του εν Αθήναις συστηθησομένου Πανεπιστημίου»,² της 14ης/26ης Απριλίου 1837, όπως επιγράφεται το πρώτο σχέδιο που περιλαμβάνει τα προγράμμα-

Ι. Λασκαράτος

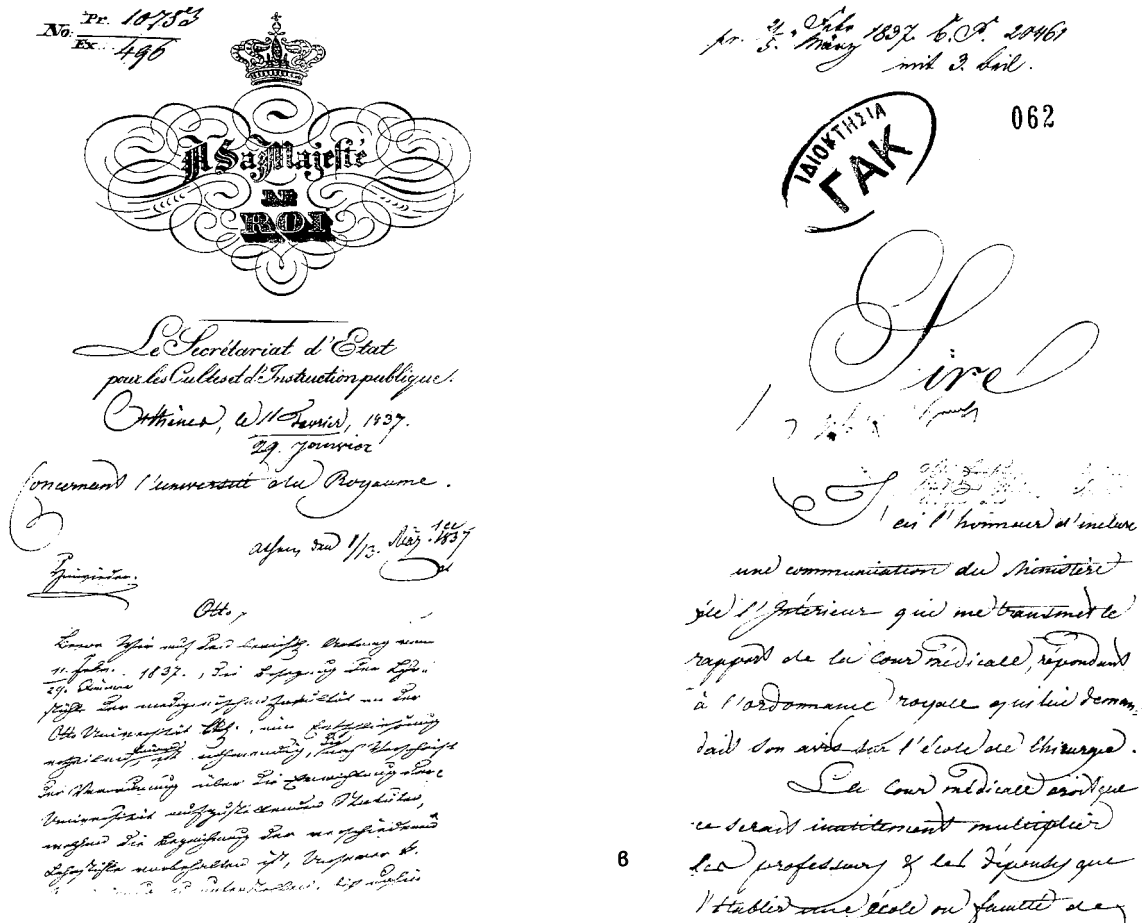
Ιστορία της Ιατρικής, Ιατρική Σχολή,
Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα

The foundation of the
Chair of Hygiene at Athens University,
Medical School.
The first professors (1837–1900)

Abstract at the end of the article

τα μαθημάτων και οργανωτικά θέματα όλων των Σχολών, που συνέταξε η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Παιδείσεως, δεν περιλαμβάνεται η Υγιεινή στο προτεινόμενο πρόγραμμα των μαθημάτων της Ιατρικής. Το πρόγραμμα της Γραμματείας, του αντίστοιχου Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων της εποχής, περιέχει 14 μαθήματα. Αρχίζει με την Ιστορία της Ιατρικής, περιέχει ορισμένα μαθήματα που σήμερα φαίνονται περιέργα (θα θύμιζαν ίσως ορισμένα κατ' επιλογή), όπως είναι το περί δεσμών, δηλαδή επιδέσμων, και το περί δηλητηρίων, η Κτηνιατρική ή ακόμη η «Εξήγησις των Γνυσίων του Ιπποκράτους συγγραμμάτων», αλλά δεν περιλαμβάνει την Υγιεινή. Όπως φαίνεται και από τη χιαστί διαγραφή πολλών φύλλων του κανονισμού, που ίσως έγινε από τους Βαυαρούς ιατροσυμβούλους του Όθωνα, το πρόγραμμα αυτό δεν έγινε δεκτό όπως είχε (εικόνες 1, 2).

Σε εισήγηση (εικ. 3),³ με ημερομηνία 29 Ιανουαρίου/11 Φεβρουαρίου 1837, της Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών και Παιδείσεως προς το βασιλέα, μνημονεύεται η απάντηση του Ιατροσυμβουλίου, κύριου συμβουλευτικού οργάνου του Όθωνα την εποχή εκείνη για θέματα υγείας, στο ερώτημα του ηγεμόνα εάν θα ήταν σκόπιμο, παράλληλα με την Ιατρική Σχολή, να ιδρυθεί και Σχολή Χειρουργικής. Το Ιατροσυνέδριο είχε εκθέσει την άποψη ότι είναι οικονομικά ασύμφορη και άχρηστη η ίδρυση ιδιαίτερης Χειρουργικής Σχολής, της οποίας το αντικείμενο μπορεί και πρέπει να ενταχθεί στην Ιατρική. Μεταξύ άλλ-

Εικόνα 3. Οι δύο πρώτες σελίδες της εισήγησης του Ιατροσυνοεδρίου προς τον Όθωνα.

έκτακτος, χωρίς να αναφέρεται μισθός ή επιμίσθιο. Ο Γλαράκης αναφέρεται στη στήλη της «Σχολής των Μαθηματικοφυσικών επιστημών», επίσης χωρίς αμοιβή, ως έκτακτος καθηγητής της Ορυκτολογίας με τη σημείωση στο περιθώριο «Πληρώνεται εις την Ιατρικήν σχολήν» (στην οικεία στήλη πράγματι αναφέρεται ως καθηγητής της Ιατρικής Σχολής χωρίς συγκεκριμένο αντικείμενο, «διά κωριστήν παράδοσιν της ιατρικής» και μισθό 350 δρχ.).

Σε σχέδιο⁶ (εικ. 5) επίσης Οθωνικού διατάγματος της Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών, χωρίς ημερομηνία (από εσωτερικές μαρτυρίες συναγεται ότι συντάχθηκε προ της 26ης Απριλίου 1837), αναφέρεται ότι προοριζόταν για καθηγητής της Υγιεινής ο «έκτακτος Καθηγητής των Γεν.(ικών) Επιστημών Κ.(ύριος) Νικ. λειβαδιεύς», ενώ «ο Καθηγητής των Γεν.(ικών) Επιστημών Κ.(ύριος) (Γεώργιος) Γλαράκης» θα εδίδασκε τη Φυσιολογία, την οποία σημειώτεον ουδέποτε δίδαξε.

Σε διάταγμα του Όθωνα⁷ με ημερομηνία 14/26 Απριλίου 1837, που προσδιόριζε «την έναρξιν του Πανεπιστημίου εις τας 3/15 Μαΐου», προβλεπόταν ο διορισμός

του «Νικολ.(αΐδη) λειβαδιέως διά την διαιτητικήν», ως επίτιμου καθηγητή και όχι ως τακτικού. Τότε, επίτιμοι καθηγητές διορίζονταν όσοι είχαν ήδη κάποια άλλη κρατική θέση. Με το ίδιο ακριβώς διάταγμα, ο Αναστάσιος Λευκίας Γεωργιάδης διορίζεται ως σχολάρχης, δηλαδή πρώτος κοσμήτορας της Ιατρικής Σχολής, και ο Κ. Σκινάς ως πρώτος πρύτανης. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι το διάταγμα αυτό αποτελεί αντιγραφή ορισμένων διατάξεων του παλαιότερου «Περί συστάσεως του Πανεπιστημίου και τους εν αυτό περιεχομένους διορισμούς των διδασκάλων» της 21ης Δεκεμβρίου 1836/12ης Ιανουαρίου 1837. Η διαφορά στο γνωστικό αντικείμενο του Λειβαδέα, συγκριτικά με προηγούμενο διάταγμα, ίσως οφείλεται στο ότι αφήνει τον ακριβή καθορισμό του στη συνεννόηση μεταξύ των επιμίμων καθηγητών, όπως αποκαλύπτει η σημείωση «Ως καθηγηταί επιμίμοι της σχολής πρέπει να προσκληθώσι διά να συνενωθώσι (sic) και συμπληρώσωσι τον κύκλον της παραδόσεώς των οι Κ.(ύριοι) Κ.(ύριοι) πρόλυτοι Πάλλης διά την δικαστικήν ιατρικήν, Νικολ(αΐδης) λειβαδιεύς διά την διαιτητικήν, Ηπίτης».

nr. 18/30. Cour St. L. O. 19592.
040

Monsieur,
Paris 1949. Lettre de l'Épiscopat de la France, qui a été adressée au pape et au cardinal de la Cour de Rome, le 15 mai 1949, au sujet de la loi de 1948 sur l'enseignement supérieur.
 J'apprends que dans l'organisation universitaire qui va paraître je suis porté comme professeur d'histoire naturelle. Tout en reconnaissant le bienfait je suis fâché de ne pouvoir en tirer aucun parti; et en ce, Monsieur, des hommes en société comme des mites dans la composition d'une phrase, c'est presque toujours la place convenable & à propos qui leur donnent de la valeur. Aue un individu qui aurait pu se distinguer dans telle carrière serait-il annulé dans telle autre. Bien que j'aie étudié les sciences naturelles je n'oserais pas en entreprendre l'enseignement volontaire dans une Université.

Εικόνα 6. Η πρώτη σελίδα της επιστολής του Νικολαΐδη προς τον Armsberg.

τάλληλη θέση για κάθε άνθρωπο, που θα μπορέσει να την αξιοποιήσει. Ένας άνθρωπος που θα μπορούσε να διακριθεί σε μια δεδομένη σταδιοδρομία είναι σίγουρο ότι θα αποτύγχανε σε μιαν άλλη.

Παρότι προσωπικά οπούδασα φυσικές επιστήμες, δεν θα τολμούσα ποτέ να αναλάβω την επίσημη διδασκαλία τους σε ένα Πανεπιστήμιο. Αυτό θα αποτελούσε κατάχρηση εκ μέρους μου της σημασίας του λειτουργήματός μου και των καθηκόντων που θα μου επέβαλε η θέση αυτή. Δεν ισχύει όμως το ίδιο και για έναν κλάδο της ιατρικής επιστήμης. Παρότι είναι αλήθεια ότι έχω εγκαταλείψει την πρακτική άσκηση της Ιατρικής, γιατί δεν ταίριαζε με τα ενδιαφέροντά μου, όμως δεν έχω παραμελήσει τη μελέτη της. Αντιθέτως, προσπαθώ να είμαι ενήμερος για τις νέες προόδους μέσω των περιοδικών και νεοεκδομένων βιβλίων, τα οποία λαμβάνω τακτικά.

ou la médecine légale (c.à.d. appliquée à la jurisprudence & à la police)
 Veuillez bien, Monsieur, prendre en considération mon zèle, je dirai même mes sentiments puisque des places dans l'université sont offertes à de nouveaux arrivés qu'on en invite même de l'étranger, ne souffrez pas que l'entrée de ce temple de l'instruction soit fermée à un homme qui ne se présente pas dépouillé de mérite & sans être préparé, ce serait froisser son amour propre sans aucun avantage réel pour le trésor & au préjudice de l'enseignement
 J'ai l'honneur d'être

de Votre Excellence

très humble & très obéissant serviteur

N. Lascaris

Εικόνα 7. Η τελευταία σελίδα της επιστολής του Νικολαΐδη προς τον Armsberg.

Ανάμεσα στις ιατρικές επιστήμες υπάρχει μία που την καλλιέργησα με μεγαλύτερη φροντίδα και πάνω στο αντικείμενο αυτό έχω εκπονήσει εργασία, ελπίζοντας ότι θα ήταν εφικτό μια ημέρα να τη δημοσιεύσω. Είναι η Υγιεινή, δημόσια και ατομική. Ο κ. Corke είχε κάποτε προταθεί από τον κ. Wibmer (σ.σ. το μουσικοσύνμβουλο του Όθωνα για ιατρικά θέματα) για να τη διδάξει στην προσωρινή Σχολή της Ιατρικής, που οργανώθηκε από το Ιατροσυνέδριο (σ.σ. εδώ εννοεί το Ιατροχειρουργικόν Σχολείον, που λειτούργησε από το 1835–1837 ως πρόδρομος της Ιατρικής Σχολής). Δεδομένου ότι σήμερα δεν αρκεί να έχει κανείς μόνο γνώσεις, αλλά πρέπει να γνωρίζει να τις εκφράζει και να τις καταγράφει με καλλιπέπια και ορθότητα στην ελληνική γλώσσα, δεν νομίζω ότι τίθεται θέμα διορισμού ενός αλλοδαπού καθηγητή για την Υγιεινή, παρότι στην Ελλάδα βρίσκει κανείς μόλις και μετά βίας κάποιους ικανούς ειδικούς επιστήμονες ανάμεσα στους ετοπίους. Θα ήταν επίσης λανθασμένη και παράδοξη

προσέγγιση να σκεφτόταν κανείς ότι η διδασκαλία της δημόσιας και ατομικής Υγιεινής δεν είναι απαραίτητη προς το παρόν (σ.σ. προφανώς, εδώ υπαινίσσεται την απουσία του μαθήματος στο πρώτο πρόγραμμα της Ιατρικής Σχολής, που συντάχθηκε από το Υπουργείο), γιατί η Υγιεινή είναι αυτή που ερευνά και εξετάζει την επιρροή που ασκούν στον άνθρωπο το κοινωνικό σύστημα, η κυβερνητική κατάσταση, οι νόμοι, τα ήθη και τα έθιμα, οι πόλεις, το εμπόριο, η γεωργία, οι τέχνες και οι διάφοροι θεσμοί. Είναι αυτή που μελετά τη φυσική και ιατρική γεωγραφία του ανθρώπινου είδους και τη φυσική του ιστορία διαμέσου των αιώνων. Είναι αυτή που παρέχει τις απαραίτητες διδαχές σχετικά με τις κλιματικές συνθήκες, τα φύλα, τις θερμοκρασίες, τις επιδημίες και όλους γενικά τους φυσικούς παράγοντες, οι οποίοι επενεργούν στο σύνολο των ατόμων που αποτελούν την κοινωνία. Εγώ θα έδινα καλύτερο ίσως ορισμό λέγοντας ότι η δημόσια Υγιεινή μπορεί να παρομοιαστεί με μια τρυφερή μητέρα, που φροντίζει τον άνθρωπο από τη γέννησή του έως την τελευταία του πνοή. Μην μπορώντας να πιστεύσει στην αποβίωσή του, χρησιμοποιεί όλα τα μέσα για να βεβαιωθεί και, όταν συνειδητοποιήσει τη θλιβερή πραγματικότητα (σ.σ. εννοεί του θανάτου), αυτή εμποδίζει ακόμη και αυτή τη νεκρική σορό να βλάψει τους υπόλοιπους επιζώντες (σ.σ. εννοεί τα μέτρα υγιεινής ταφής των νεκρών κ.λπ.).

Μακριά από το να πιστέψω ότι η ειδική και λεπτομερειακή μελέτη όλων αυτών των πραγμάτων και ενός πλήθους αναλόγων που περιλαμβάνει η Υγιεινή είναι άχρηστη σε μια σχολή Ιατρικής, πιστεύω ότι η προσοχή της πατρικής κυβέρνησης θα στραφεί προς τον κλάδο αυτόν, που είναι απαραίτητος για να διαδοθούν οι κύριες έννοιες της Υγιεινής στις διάφορες τάξεις της κοινωνίας, για να διαλυθούν οι προκαταλήψεις και τα λάθη της άγνοιας, των οποίων τα αποτελέσματα αντανακλώνται στη μοίρα των λαών». Τελειώνοντας το υπόμνημά του σημειώνει: «Αν πάντως η κυβέρνηση επιμένει στην άρνηση της θέσπισης μιας καθέδρας δημόσιας και ατομικής Υγιεινής, εγώ θα αισθανόμουν αναμφίβολα άπειρη λύπη για τις εργασίες και τους κόπους μου των τριών ετών πάνω σε αυτόν τον κλάδο, αλλά θα προσφερόμουν να διδάξω εθελοντικά την ιατρική ύλη, την επιστήμη των ιδιοτήτων των φαρμάκων και τη νομική Ιατρική (σ.σ. εννοεί τη Φαρμακολογία και Ιατροδικαστική).

Παρακαλώ πολύ, Κύριε, να λάβετε υπόψη σας το ζήλο μου, θα έλεγα ακόμη και τα συναισθήματά μου».

Στην τελευταία παράγραφο ο Νικολαΐδης επισημαίνει στον Armandsberg το ζήλο του για την επιστήμη της Υγιεινής τονίζοντας:

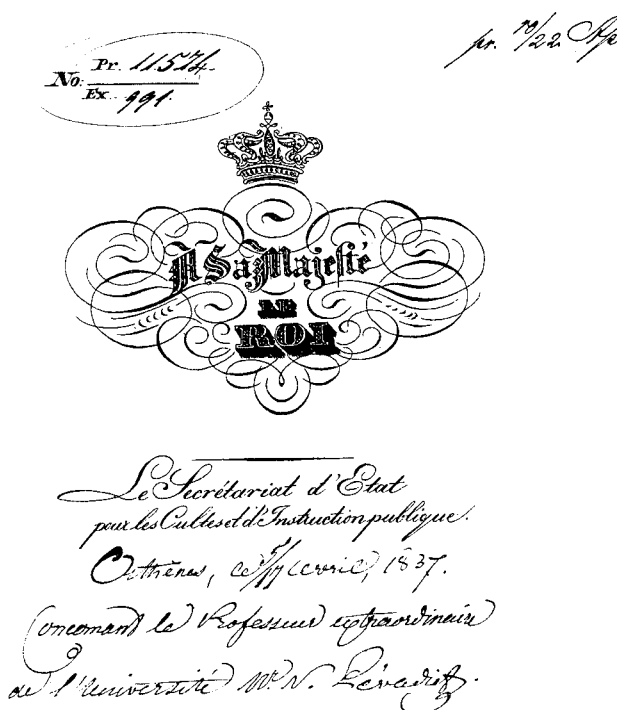
«Σε μια εποχή που προσφέρονται θέσεις στο Πανεπιστήμιο σε νεοφερμένους, οι οποίοι μάλιστα προσκαλού-

νται από το εξωτερικό, παρακαλώ μην ανευθείτε να παραμείνει κλειστή η είσοδος σε αυτόν το ναό της διδασκαλίας σε έναν άνθρωπο που δεν εμφανίζεται στερούμενος αξίας, γεγονός που θα αποτελούσε μια απρόσμενη πραγματική ψυχρολουσία στην άδοξη αγάπη του, χωρίς άλλωστε κανένα ουσιαστικό όφελος για το θησαυροφυλάκιο και οπωσδήποτε εις βάρος της διδασκαλίας.

Διατελώ με τιμή προς την εξοχήτά Σας».

Πράγματι, οι αγώνες του Νικολαΐδη-Λειβαδέα για την Υγιεινή στέφθηκαν από επιτυχία, όπως προκύπτει από επόμενα έγγραφα.

Η εισηγητική έκθεση⁹ (εικ. 8) του ίδιου έτους (1837) του Γραμματέα Ι. Ρίζου προς τον Όθωνα είναι ευνοϊκή. Αποφεύγει ρητά να πάρει θέση στο θέμα του αντικαταστάτη του στη Σχολή των Γενικών Επιστημών ή του μαθήματος, του οποίου συμπληρωματικά ζητεί τη διδασκαλία στην Ιατρική Σχολή, διότι, όπως τονίζει, εμμένει στις σχετικές προτάσεις του για την οργάνωση του Πανεπιστημίου, σύμφωνα με τις οποίες τα θέματα των διορισμών καθηγητών απαιτούν απόφαση του συμβουλίου των αρμόδιων συναδέλφων τους των επιμέρους Σχολών. Περιορίζεται όμως, όπως γράφει, «να παρακαλέσει την Υμετέρα Μεγαλειότητα να θελήσει να επιτρέψει στον κύριο Νικολαΐδη να μην ανήκει πλέον παρά μόνο στη Σχολή της Ιατρικής».

Εικόνα 8. Εισηγητική έκθεση του Γραμματέα Ι. Ρίζου προς τον Όθωνα, που συνηγορεί για την ένταξη του Νικολαΐδη στην Ιατρική Σχολή.

Πράγματι, ο Όθων με απόφασή του απαλλάσσει το Νικολαΐδη της διδασκαλίας της Φυσικής Ιστορίας στη Σχολή των Γενικών Επιστημών και τον εντάσσει αποκλειστικά στην Ιατρική Σχολή για τη διδασκαλία της Υγιεινής. Το σχετικό έγγραφο¹⁰ (εικ. 9) έχει ως εξής:

«Όθων κ.τλ.

Κατά την από 5/17 απριλίου τ.(ρέχοντος) έ(τους) πρότασιν της επί των εκκλ.(νοσιασικών) κ.τλ. Γραμματείας εγκρίνομεν ώστε ο έκτακτος καθηγητής του Πανεπιστημίου Κ.(ύριος) Νικολαΐδης λεβαδιεύς, απαλλαγείς της καθέδρας της φυσικής ιστορίας, ν' αποτελή μόνον μέλος της Ιατρικής σχολής».

Στο πρόγραμμα της χειμερινής εξαμηνίας του Οθωνείου Πανεπιστημίου του 1837–1838, ο Νικολαΐδης φέρεται ως διδάσκων Υγιεινή και στο πρόγραμμα του 1839–1840 αναφέρεται ότι η διδασκαλία του «Ν. Λειβαδιεύς επιπίμου καθηγητού της Υγιεινής»¹¹ γίνεται κάθε Δευτέρα, Τετάρτη, Παρασκευή και τις ώρες 3–4 μ.μ.

Η εισαγωγή, επομένως, του μαθήματος της Υγιεινής στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο των Αθηνών το 1837 οφείλεται στην αγωνιστικότητα του Νικολαΐδη-Λειβαδέα, ο οποίος είχε και το κύρος να εισακουσεί, διότι ήδη ήταν μέλος του Ιατροσυνεδρίου (1834) και Γραμματέας του και από τον Απρίλιο του 1836 ήταν διορισμένος Πάρεδρος στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδείσεως και με την ιδιότητά του αυτή μπορούσε να επηρεάσει τα εκπαιδευτικά πράγματα.

Ιωάννης Νικολαΐδης-Λειβαδιεύς (1800–1871)

Ο Ιωάννης Νικολαΐδης-Λειβαδιεύς (εικ. 10), όπως είναι το πλήρες όνομά του,¹² γεννήθηκε στη Λειβαδιά το 1800. Ανήκε στη μειοψηφία των μη γερμανοτραφών καθηγητών του Οθωνείου Πανεπιστημίου. Μετά τις εγκύκλιες σπουδές του στον τόπο του, το 1816 πήγε στα Ιωάννινα, όπου

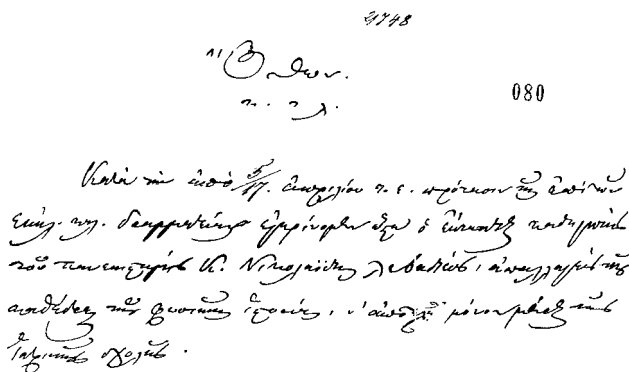

Εικόνα 10. Ιωάννης Νικολαΐδης Λειβαδιεύς.

φοίτησε στη σχολή που ίδρυσε ο λόγιος Αθανάσιος Ψαλίδας. Επιστρέφοντας, άσκησε το επάγγελμα του δασκάλου στη Θήβα και αργότερα εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Τελικά, μετά την Επανάσταση κατέφυγε στην Οδησό, όπου προσλήφθηκε ως δάσκαλος της πριγκηπικής οικογένειας Μουρούζη μέχρι το 1827, οπότε, με την οικονομική βοήθεια μιας θυγατέρας της, συζύγου του Κολίνου Θεόδωρου Κολοκοιτώνη, πήγε στο Παρίσι, όπου σπούδασε μέχρι το 1832, όχι μόνο Ιατρική, αλλά και Φιλολογία. Υπάρχει η πληροφορία ότι εκεί αναγορεύθηκε διδάκτορας της Ιατρικής, αλλά δεν είναι γνωστό το θέμα της διατριβής του. Αντιθέτως, είναι γνωστή η αξιόλογη φιλολογική του πραγματεία «Στοχασμοί περί των συμφερόντων εις το Ελληνικόν Έθνος», που τυπώθηκε με χορηγία του προστάτη του Κ. Κολοκοιτώνη.

Λόγω προφανώς της γαλλικής του παιδείας, το έγγραφο-επιστολή που υπέβαλλε στον Armansberg είναι συτταγμένο στη Γαλλική.

Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, δίδαξε καταρχήν φυσικές επιστήμες στο σχολείο της Αίγινας και αργότερα κα-

Εικόνα 9. Σχέδιο εγγράφου του Όθωνα, που εγκρίνει το διορισμό του Νικολαΐδη στην Ιατρική Σχολή.

τέλαβε τις θέσεις που προαναφέρθηκαν. Από το 1835 έγινε μέλος της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών και της Φυσιολογικής Εταιρείας. Εξέδωσε επίσης, σε συνεργασία με τον Εμμανουήλ Αντωνιάδη, το περιοδικό «Ηώς» από το 1836, στο οποίο περιλαμβάνονται και εργασίες του επί της Υγιεινής. Φαίνεται ότι χαιρεί της εκτίμησης της αντιβασιλείας, αφού ο Artmansberg τον πρότεινε ως νομοίατρο Κυκλάδων μετά την παραίτηση του Βούρου, αντί του Α. Πάλλη, το διορισμό του οποίου εισηγήθηκε η Γραμματεία των Εσωτερικών.¹³

Εκτός από την Υγιεινή δίδασκε για αρκετά έτη, από το 1837, και ένα μέρος της Φυσιολογίας, που δεν προλάβαινε να παραδίδει ο αρμόδιος καθηγητής της Ανατομικής-Φυσιολογίας (Δημήτριος Μαυροκορδάτος και ακολούθως Δαμιανός Γεωργίου).¹⁴ Δίδασκε επίσης τη Φαρμακολογία και Φυσιολογία.¹

Επειδή, μάλιστα, δεν ελάμβανε το επιμίσθιο των 100 δρχ., που δικαιούνταν οι επίτιμοι καθηγητές, πέραν του μισθού τους από τη δημόσια θέση που κατείχαν (ο Νικολαΐδης Λειβαδιεύς ήταν «παρεδρεύων εις την Γραμματείαν Εκκλησιαστικών», όπως γράφει), το 1842 υπέβαλε αναφορά στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών, η οποία στη συνέχεια διαβιβάστηκε με τη θερμή συνηγορία της στον Όθωνα,¹⁵ με την οποία ζητούσε να του δοθεί το οφειλόμενο επιμίσθιο. Πρέπει να σημειωθεί ότι το επιμίσθιο τούτο είχε αναγνωρισθεί και εγκριθεί με παλαιότερο διάταγμα του Όθωνα¹⁶ στις 12/24 Μαΐου 1837. Μάλιστα, νεότερη πρόταση της Γραμματείας Εκκλησιαστικών, με ημερομηνία 24 Μαΐου/1 Ιουνίου 1837, υπενθύμισε στον ηγεμόνα τη χορήγηση του επιμισθίου στους επίτιμους καθηγητές, μεταξύ των οποίων και στο Ν. Λειβαδιέα.¹⁷ Φαίνεται όμως ότι η πρόταση τότε δεν τελεσφόρησε. Στα επιχειρήματα που προβάλλει ο Νικολαΐδης, τονίζει χαρακτηριστικά ότι είναι ο μόνος καθηγητής του Πανεπιστημίου που δίδασκε για πέντε έτη στους φοιτητές, με μεγάλη επιτυχία και ωφέλεια, την Υγιεινή αμισθί και ότι εκτέλεσε με επιτυχία τα καθήκοντά του στην υπηρεσία της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και επιπλέον υπηρετούσε ως γραμματέας «της βιομηχανικής επιτροπής». Στο έγγραφο τονίζει παράλληλα τις μεγάλες οικονομικές του ανάγκες, που οφείλονται στη συντήρηση της οικογένειάς του στην πολυδάπανη πόλη της Αθήνας, στη γηροκόμηση της ασθενούς μητέρας του και στην περιθαλψη δύο αδελφών του με ορφανά παιδιά στη Χαλκίδα και τις μεγάλες επίσης δαπάνες για την αγορά βιβλίων της επιστήμης του, χρήσιμων στις πανεπιστημιακές του παραδόσεις. Πράγματι, ο Όθωνας πείσθηκε και στις 4/16 Ιουνίου 1842 ενέκρινε το επιμίσθιο, που άλλωστε εδικαιούτο ως επίτιμος καθηγητής.¹⁸

Αξίζει να σημειωθεί ότι τότε (ακαδημαϊκό έτος 1841–1842) ο Νικολαΐδης Λειβαδιεύς ήταν κοσμήτωρ της Ιατρικής Σχολής. Στις σχετικές εκλογές τον Οκτώβριο του 1841 είχε ισοψηφίσει με τον καθηγητή της Ανατομίας Δαμιανό Γεωργίου, αλλά προκρίθηκε από τη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και προτάθηκε στον Όθωνα ως αρχαιότερος.¹⁹

Οι διάδοχοι

Στις 24 Σεπτεμβρίου 1848 απολύθηκε με Βασιλικό Διάταγμα. Το μάθημα της Φαρμακολογίας ανατέθηκε στο Νικόλαο Κωστή και της Υγιεινής στον καθηγητή της Γενικής Παθολογίας και της Ιστορίας της Ιατρικής Γεώργιο Πρινάρη (1808–1883) (εικ. 11), που το ανέλαβε τις 27 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους. Η έδρα της Φυσιολογίας πληρώθηκε πολύ αργότερα (το 1862, με το διορισμό του Κωνσταντίνου Βουσάκη).¹ Το έτος ανάληψης των καθηκόντων του Πρινάρη κυκλοφόρησε υπόμνημα της Ιατρικής Σχολής με στόχο την αναδιοργάνωση των σπουδών κατά τα γερμανικά πρότυπα, προσπάθεια που καταφαίνεται από την παρά-

Εικόνα 11. Γεώργιος Πρινάρης.

θεση των γνωστικών αντικειμένων και στη γερμανική γλώσσα (Medizin Polizie κ.λπ.) Μεταξύ των αιτημάτων ίδρυσης νέων εδρών περιλαμβάνεται η «Σύστασις καθέδρας περί Ιατρικής αστυνομίας και περί δημοσίου υγείας».²⁰

Το μάθημα της Υγιεινής επίσης δίδαξε ο Σπυρίδων Μπαλάνος (1824–1881) (εικ. 12), ο οποίος το 1856 διορίστηκε υφηγητής της Δημόσιας Υγιεινής, το 1862 έκτακτος καθηγητής του ίδιου μαθήματος και, τέλος, το 1875, τακτικός καθηγητής της Υγιεινής και της Συφιλιδιολογίας.¹ Πιο πριν, το 1853, ο υπουργός Εκκλησιαστικών Π. Βάρβογλης ζήτησε από τον Όθωνα το διορισμό του υφηγητή του Πανεπιστημίου Δ. Αιγινίτη (μετέπειτα καθηγητή και δωρητή του Αιγιντείου) ως έκτακτου καθηγητή της Υγιεινής και Μικροσκοπικής Ανατομίας (παράλληλα με το διορισμό του ως βοηθού της Παθολογικής Κλινικής του Στρατιωτικού Νοσοκομείου). Δεν γνωρίζουμε αν η πρότασή του τελεσφόρησε. Στα ΓΑΚ σώζεται σχέδιο Βασιλικού Διατάγματος που εγκρίνει το διορισμό του Δρος Δ. Αιγινίτη ως έκτακτου καθηγητή της Υγιεινής και Μικροσκοπικής Ανατομίας με μηνιαίο μισθό 200 δρχ.²¹

Κατά τον Κούζη,¹ στις 28 Μαΐου 1871 ο μέχρι τότε έκτακτος καθηγητής της Γενικής Παθολογίας, Θεραπευτικής και της Μεθοδολογίας και Εγκυκλοπαιδείας της Ιατρικής Παναγιώτης Κυριακός (1835–1900) (εικ. 13), ο ο-

ποίος τότε προήχθη σε τακτικό, ανέλαβε το μάθημα της Υγιεινής και παράλληλα τη διδασκαλία της Ιστορίας της Ιατρικής. Η πληροφορία φαίνεται λανθασμένη. Προφανώς, ο Κυριακός ανέλαβε το μάθημα το 1881, μετά το θάνατο του Μπαλάνου και εξακολούθησε να το διδάσκει προσωρινώς μέχρι το 1889–1890, όπως προκύπτει από τον Πρυτανικό Λόγο του Μ. Χατζημιχάλη.²² Άλλωστε, ο πρύτανης Ι. Πανταζίδης²³ βεβαιώνει ότι κατά τη θητεία του (1892–1893) «το μάθημα της υγιεινής ανετέθη εις τον κ. Π. Κυριακόν, καθηγητήν της γενικής παθολογίας, μεθ' ης αποτελεί μιαν έδραν της ιατρικής».

Μετά το θάνατο του Κυριακού διορίστηκε, όπως αναφέρθηκε, ο Κ. Σάββας.

Το 1882 ζητήθηκε από τη Σχολή η ίδρυση έδρας Υγιεινής, για την οποία υποδείχθηκε ως καθηγητής ο Ι. Βάμβας. Το Υπουργείο όμως δεν αποδέχθηκε την πρότασή.¹

Το πρόβλημα Πύρλα

Τις 19 Δεκεμβρίου 1875 έκτακτος καθηγητής της Υγιεινής διορίστηκε ο Ιωάννης Π. Πύρλας (εικ. 14),¹ γιατρός διακεκριμένος και πολυγραφότατος, ο οποίος άρχισε τις σπουδές του στην Αθήνα και τις συνέχισε στο Παρίσι. Ο

Εικόνα 12. Σπυρίδων Μπαλάνος (ελαιογραφία του Νικηφόρου Λύτρα. Πινακοθήκη Πανεπιστημίου Αθηνών).

Εικόνα 13. Παναγιώτης Κυριακός.

Εικόνα 14. Ιωάννης Πύρλας.

Πύρλας είχε σπουδάσει εκεί «Ιατρικήν και άλλας επιστήμας» με επίσια χορηγία 1000 δρχ. από το Επαρχιακό Συμβούλιο Μαντινείας και με την υποχρέωση, μετά την επιστροφή του, να διδάξει «επιστήμην τινά εις το Σχολείον της Μαντιναίας και να επισκέπτεται τους εν τη Επαρχία πτωχούς αμφοτέρα άνευ τινός αντιμισθίας». ²⁴ Είχε μάλιστα δημοσιεύσει και τη «Συνέκδημο Υγιεινή» (β' έκδοση 1875) και τη «Συνέκδημο Ιατροδικαστική» σε τρεις τόμους, ενώ εξέδωσε πολλά ιατρικά περιοδικά με πλούσιο και σοβαρό ιατρικό περιεχόμενο, όπως το «Φοίβο» και τον «Παράφοιβο». Ο Πύρλας ήταν ήδη υφηγητής της Φυσιολογίας από το 1871, όταν διορίστηκε από το Υπουργείο έκτακτος καθηγητής της Υγιεινής, αλλά χωρίς να υποδειχθεί από την Ιατρική Σχολή. Ο διορισμός του αναζωπύρωσε ένα πρόβλημα που προϋπήρχε στις σχέσεις του Υπουργείου και της Ιατρικής Σχολής. Σύμφωνα με το άρθρο 6 του πρώτου κανονισμού του Πανεπιστημίου, που συντάχθηκε στα χρόνια του Όθωνα, προβλεπόταν η έκφραση της γνώμης της Ιατρικής Σχολής για το διορισμό των καθηγητών. Όμως, το άρθρο παρέμεινε νεκρό και, όπως σημειώνει ο πρύτανης Ι. Πανταζίδης, «οι καθηγηταί εδημιουργούντο υπό των εκάστοτε υπουργών άνευ οιασδήποτε συμμετοχής των Σχολών, κατά τας ευνοίας των κυβερνώντων και τας προς τούτους θερμάς συστάσεις ή πολιτικές πιέσεις άλλων ισχυρών». ²⁵ Το 1875, ο Χαρίλαος Τρικούπης θελήσε να

δώσει ισχύ στο άρθρο του κανονισμού και διόρισε δύο καθηγητές της Νομικής κατά τη γνωμοδότηση της Σχολής τους, ενώ παράλληλα κίνησε διαδικασία απόλυσης του Πύρλα ως μη κανονικώς διορισθέντα. Πράγματι, ο Πύρλας απολύθηκε τις 17 Ιανουαρίου 1877 και δεν γνωρίζουμε αν δίδαξε το μάθημα στο μεταξύ διάστημα (μάλλον δεν πρόλαβε, αν λάβουμε υπόψη μας τον προαναφερθέντα διορισμό του Μπαλάνου το ίδιο έτος).

Μετά την πτώση του Τρικούπη, το Υπουργείο Παιδείας της νέας κυβέρνησης συνέχισε την παλιά τακτική του διορισμού των καθηγητών χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της Σχολής. Όταν επανήλθε η κυβέρνηση Τρικούπη, το 1882, απέλυσε όλους τους καθηγητές που διορίστηκαν εν τω μεταξύ χωρίς πρόταση της Σχολής τους (μεταξύ των οποίων ο Ι. Γαλβάνης της Χειρουργικής και ο Α. Ζίνης της Παιδιατρικής) και με το Βασιλικό Διάταγμα της 9ης Απριλίου του ίδιου έτους διευθετήθηκε έκτοτε μόνιμα η συμμετοχή των Σχολών και η αίτηση της γνώμης των καθηγητών για τους διοριστέους συναδέλφους τους. ²⁵

Βεβαίως, τα παράπονα και τα σχόλια για την εκλογή καθηγητών ανεπαρκώς καταρτισμένων δεν έλειψαν. Ο σοφός καθηγητής της Φαρμακολογίας Θ. Αφεντούλης, στον πρυτανικό του λόγο ²⁶ (1887–1888), γράφει ότι πρέπει να γίνεται προκήρυξη για την πλήρωση των καθηγητών, όπως στην Ιταλία, και «ουχί εν μια νυκτί να εκφυτρώνουν (καθηγηταί) ως αμανίται, ή να βαπτισθούν και μυρωθούν εκ συστάσεως των μεν ή των δε καθηγητών ή πολιτικών ή κυβερνητών».

Συμπέρασμα

Νεότερα στοιχεία από τα ΓΑΚ ανατρέπουν ορισμένες απόψεις σχετικές με το μάθημα της Υγιεινής, που επικράτησαν στη βιβλιογραφία γιατί γράφτηκαν από τον παλιό καθηγητή και Ακαδημαϊκό Αριστοτέλη Κούζη, κατά τα άλλα μεθοδικό, αξιόπιστο και χαλκέντερο ερευνητή της Ιστορίας της Ιατρικής, με αξιόλογη αρχαιακή συμβολή. Από την έρευνά μας προκύπτει ότι η Υγιεινή, αν και δεν συμπεριλαμβανόταν στο προτεινόμενο προς τον Όθωνα πρόγραμμα σπουδών της νεοσύστατης Ιατρικής Σχολής, περιελήφθη στον τελικό κανονισμό του Πανεπιστημίου του 1837. Τούτο φαίνεται ότι οφείλεται στους αγώνες του καθηγητή Ιωάννη Νικολαΐδη Λειβαδέως ή Λειβαδιέως, ο οποίος ήταν σε θέση να επηρεάσει την αντιβασιλεία από τη θέση του παρέρου Επικρατείας, αλλά κυρίως, όπως φαίνεται από την επιστολή του, με την προσωπικότητα, τις γνώσεις που απέκτησε στο Παρίσι, την ενασχόλησή του και την εκτίμηση και αγάπη που έτρεφε για το γνωστικό αντικείμενο της Υγιεινής.

Ο Νικολαΐδης-Λειβαδιεύς ήταν αυτοδημιούργητος και δεν ανήκε στο αυλικό περιβάλλον και στην πλειοψηφία των γερμανοσπουδασμένων και γερμανοτραφών καθη-

γντών, που προωθούσαν η αντιβασιλεία και οι μυστικοσύμβουλοι του Όθωνα, με κύριο κριτήριο της σπουδές τους σε γερμανικές Ιατρικές Σχολές και τις επακόλουθες διασυνδέσεις τους με τους πανίσχυρους προσωπικούς γιατρούς και συμβούλους του ηγεμόνα. Αυτό συνηγορεί για την προσωπική επιστημονική του αξία και τις καλές σπουδές του στο Παρίσι.

Επομένως, ο Ιωάννης Νικολαΐδης-Λειβαδιεύς πρέπει να θεωρηθεί ο πρώτος καθηγητής της έδρας της Υγιεινής, για την καθιέρωση της οποίας αγωνίστηκε προσω-

πικά, και όχι της Φυσιολογίας, την οποία ανέλαβε επισήμως πολύ αργότερα, ή της Φαρμακολογίας, που τη δίδαξε προσωρινά και παράλληλα (κατ' ανάθεση, κατά τη σημερινή ορολογία).

Επίσης, πρέπει να τονισθεί ο ζήλος του για την Υγιεινή, την οποία δίδαξε επί 5 συναπτά έτη ανιδιοτελώς, χωρίς καν να ζητήσει το επιμίσθιο που εδικαιούτο. Το έπραξε δε όταν είχε μεγάλες οικονομικές δυσχέρειες. Μετά την απόλυσή του, η Υγιεινή δεν διδάχθηκε αυτοτελώς ολόκληρο το 19ο αιώνα.

ABSTRACT

The foundation of the Chair of Hygiene at Athens University, Medical School. The first professors (1837–1900)

J. LASCARATOS

*Department of the History of Medicine, Medical School,
University of Athens, Athens, Greece*

Archives of Hellenic Medicine 2002, 19(1):76–87

Based on unpublished documents of the General State Archives, the establishment of the Chair of Hygiene at the first Athens University of King Otto was researched, revealing new, previously unknown details. In the original syllabus of the newly-established Medical School as proposed to the King, the subject of Hygiene was not included. The introduction of the subject took place a little later, following the efforts of one of the first professors of the School, John Nicolaidis Levadeus, who had specialized in the topic in Paris and developed a special affection for Hygiene. It seems that his studies in Paris had been successful and he was held in high regard by the leaders of the new Greek State, despite the fact that he was not a graduate of a German university and had no relations with the Bavarian establishment of that time (which usually considered only a German background or culture to be important). As is documented, John Nicolaidis became the first incumbent of the Chair of Hygiene in 1837 on its establishment due to his persistent efforts. He later took on the Chair of Physiology (of which, according to available information, he has been considered the leading as well as the first professor) while he assumed the Chair of Pharmacology provisionally and in parallel with the Chair of Physiology. The zeal he manifested in his teaching of Hygiene is apparent from the fact that he taught the subject for five years without demanding the additional salary commensurate to the post, receiving only his salary as ministerial consultant. After his retirement, the subject of Hygiene was taught until the end of the nineteenth century not by an exclusive professor, but by professors who taught other main subjects, among them George Prinaris, Spyridon Balanos and Panagiotis Kyriakos. In 1900 Constantine Savvas was appointed professor of Microbiology and Hygiene.

Key words: Athens University, History of Hygiene, John Nicolaidis-Levadius, Medical School, Professors of Medical School

Βιβλιογραφία

1. ΚΟΥΖΗΣ ΑΠ. Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών. Εκατονταετηρίς 1837–1937. *Γ' Ιστορία της Ιατρικής Σχολής*. Τεύχ. Α'. Διεύθυνσις Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου, Αθήναι 1939, 8:56–57
2. Κανονισμός της 14ης/26ης Απριλίου 1837 με αρ. πρωτ. 20294, αποτελούμενος από 35 άρθρα αρχικά (που περιορίστηκαν σε 27 με τις διαγραφές) και 24 φύλλα με την υπογραφή Otto Έγγραφο) 065α, φάκ(ελος) 32, Οθωνικά Αρχεία (ΟΑ), Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)
3. Εισηγητική έκθεση της Γραμματείας Εκκλησιαστικών κ.λπ. στη Γαλλική, που υπογράφεται από τον Ι. Ρίζο. Έγγρ. 062 (αρ. πρωτ. 20461 της 21ης Φεβρουαρίου/5ης Μαρτίου 1837

- και αρ. πρωτ. 10753/496 της 1ης/13ης Μαρτίου του Αρχείου του Όθωνα), φάκ. 32, ΟΑ, ΓΑΚ
4. Διάταγμα με αρ. 19498. Έγγρ. 034, φάκ. 32, ΟΑ, ΓΑΚ. Υπογράφεται από τα εξής μέλη του Υπουργικού συμβουλίου, υπό τον Ρούντχαρτ: Ν. Σμαλτς, υπουργός Στρατιωτικών, Α. Κριεζής, υπουργός Ναυτικών, Δ. Μανσόλας, υπουργός Εσωτερικών και Γ. Λασάνης, γραμματεύων επί των Οικονομικών (και μία ακόμη δυσανάγνωστη υπογραφή)
 5. Πίνακας με αρ. πρωτ. 21472 χωρίς ημερομηνία. Έγγρ. 075, φάκ. 32, ΟΑ, ΓΑΚ
 6. Έγγρ. με αρ. πρωτ. 20461. Έγγρ. 063, φάκ. 32, ΟΑ, ΓΑΚ
 7. Διάταγμα του Όθωνα με αρ. πρωτ. 20924. Έγγρ. 071, φάκ. 32, ΟΑ, ΓΑΚ
 8. Επιστολή 8 φύλλων με αρ. πρωτ. 19592 της 19ης/31ης Ιανουαρίου του ίδιου έτους. Έγγρ. 040, φάκ. 32, ΟΑ, ΓΑΚ
 9. Εισήγηση του Γραμματέα Επικρατείας Ι. Ρίζου προς τον Όθωνα, της 5ης/17ης Απριλίου 1837 με αρ. πρωτ. 11574/911 της 10ης/22ης Απριλίου 1837, στη Γαλλική. Έγγρ. 078, φάκ. 32, ΟΑ, ΓΑΚ
 10. Σχέδιο διατάγματος του Όθωνα χωρίς ημερομηνία. Αρ. πρωτ. 21748. Έγγρ. 080, φάκ. 32, ΟΑ, ΓΑΚ
 11. Έντυπα Προγράμματα του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών
 12. Σε έγγραφο (c. 1834) με τίτλο Université. Faculté 3ème, Médecine, το οποίο περιλαμβάνει ονόματα μετέπειτα καθηγητών του Πανεπιστημίου, αναφέρεται ως "Jean Nicolaidés, de Lévadie, membre du Comité de Santé, séjourne à Nauplie". Έγγρ. 010, φάκ. 36, ΟΑ, ΓΑΚ
 13. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ Γ. *Σχολεία Ιατρικής Παιδείας στην Ελλάδα*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1991: 120–123
 14. ΑΝΩΝΥΜΟΣ. Πρόγραμμα των κατά την χειμερινή εξαμηνία του 1842 εν τω του Όθωνος Πανεπιστημίου παραδοθησομένων μαθημάτων. *Ο Νέος Ασκληπιός* 1842, 1:185–186
 15. Αναφορά της Γραμματείας Εκκλησιαστικών κ.λπ. της 7ης Απριλίου 1842 προς τον Όθωνα (αρ. πρωτ. 13524/870), που υπογράφεται από τους Ι. Ρίζο και Φ. Ιωάννου. Ελήφθη τις 4 Ιουνίου 1842 (αρ. πρωτ. 1325). Έγγρ. 147, φάκ. 34, ΟΑ, ΓΑΚ
 16. Έγγρ. 094, φάκ. 32, με αρ. πρωτ. 22252, ΟΑ, ΓΑΚ
 17. Έγγρ. 101, με αρ. πρωτ. 12879/1570, φάκ. 32, ΟΑ, ΓΑΚ
 18. Βασιλικό Διάταγμα 1328 της 4ης/16ης Ιουνίου 1842 (Διεκπ. 7/19 Ιουνίου 1842). Έγγρ. 148, φάκ. 34, ΟΑ, ΓΑΚ
 19. Αναφορά της Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως προς τον Όθωνα με ημερομηνία 24 Οκτωβρίου 1841 (αρ. πρωτ. 10721, 2656). Ελήφθη 25 Οκτωβρίου 1841 (αρ. πρωτ. 2886). Υπογράφουν οι Ι. Ρίζος και Φίλιππος Ιωάννου. Έγγρ. 118, φάκ. 34, ΟΑ, ΓΑΚ. Βασιλικό Διάταγμα 2886 της 24ης Οκτωβρίου/5ης Νοεμβρίου 1841. Έγγρ. 119, φάκ. 34, ΟΑ, ΓΑΚ. Προσυπογράφει τη διεκπεραίωση ο Ι. Ρίζος (26 Οκτωβρίου 1841)
 20. Έγγρ. 84 της 19ης Ιουνίου 1838, φάκ. 32, ΟΑ, ΓΑΚ
 21. Έγγρ. 35, φάκ. 35, ΟΑ, ΓΑΚ. «Περί διορισμού καθηγητών εν τω Πανεπιστημίου». Εν Αθήναις τη 22 Δεκεμβρίου 1853 και έγγρ. 34, φάκ. 35 με την ατελή ημερομηνία Δεκέμβριος 1853
 22. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ Μ. Λόγοι κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1889–1890. «*Παλγγενεσία*», Αθήνησι, 1890:36
 23. ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ Ι. *Τα κατά την Πρωτανείαν...* Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις, 1894:45
 24. Εισήγηση της επί των Εσωτερικών Γραμματείας της 20ής Ιουνίου 1842 (έγγρ. 243, φάκ. 54, ΟΑ, ΓΑΚ). Βασιλικό Διάταγμα του Όθωνα με ημερομηνία 7/19 Ιουνίου 1842 (έγγρ. 244, φάκ. 54, ΟΑ, ΓΑΚ) και νεότερη αίτηση έγκρισης της υποτροφίας Πύρλα του Επαρχιακού Συμβουλίου προς τον Όθωνα με ημερομηνία 24 Ιουλίου 1843 (έγγρ. 248, φάκ. 54, ΟΑ, ΓΑΚ)
 25. ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ Ι. Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου κατ' εντολήν της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου κ.λπ. «*Παλγγενεσία*», Αθήνησι, 1889:166–198
 26. ΑΦΕΝΤΟΥΛΗΣ Θ. Λόγος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1887–1888. «*Παλγγενεσία*», Αθήνησι, 1890:66
- Corresponding author:*
J. Lascaratos, 164b Hippocratous street, GR-114 71 Athens, Greece